

ҚОҒАМНЫҢ РУХАНИ ЖАҢАРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЭПОСЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ- ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ҚЫРЛАРЫН ЗЕРДЕЛЕУ

К.М. Қоңырбаева

АННОТАЦИЯ

Мақалада қазақ руханилығының түп тамыры болып табылатын эпос әлемінің негізгі элементтері анықталады және олардың қазіргі қазақ мәдениетіндегі көріністері ашылып көрсетіледі. Қозғалып отырған тақырыптың онтологиялық жағы – қазақ фольклорының идеялық негізін құрайтын еркіндік, адалдық, әділдік, уәдеге беріктік, намысшылдық, арлылық қатарлы рухани-мәдени философиялық құндылықтар екендігін ашып көрсету болып табылады. Зерттеудің мақсаты қазақ эпосының қазақстандық қоғамның қазіргі жаңғыру кезеңіндегі ұлттық код пен ментальдылыққа негізделген арқауын философиялық тұрғыдан талдау болып табылады. Мақалада қазақтың эпикалық жырларының қазіргі қазақтардың құндылықтар ділінің архетиптері екендігі дәйектеледі. Қазақ халқының философиялық-поэтикалық шығармашылығын болашақ ұрпақтар бойына сіңдірілетін ментальды қасиеттер ретінде жаңғырту көзделеді.

Түйін сөздер: философия, мифология, фольклор, эпос, батырлық эпос, дүниетаным, дүниетүсінік, дүниеге қатынас, құндылық

ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
К.М. Коңырбаева,
konyrbaeva56@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:

Қоңырбаева К.М.

Қоғамның рухани жаңару жағдайындағы қазақ

эпосының философиялық-дүниетанымдық қырларын зерделеу // Адам әлемі.

– 2021. – №3 (89). – Б. 62-75.

Бұл зерттеу ҚР БҒМ ҒК-нің қаржыландыру аясында әзірленді (Грант №АР08856541 «Қазақстанның қазіргі жаңғыру кезеңіндегі қазақ халқының философиялық-поэтикалық мұрасының рухани-мәдени әлеуеті»).

Осмысление философско-мировоззренческих аспектов казахского эпоса в условиях духовной модернизации общества

Аннотация. В данной статье раскрываются основные элементы эпического мира, являющиеся корнями казахской духовности. Также проявляются определенные элементы современной казахской культуры. Онтологическая сторона затрагиваемой темы – духовно-культурные философские ценности, составляющие идейную основу казахского фольклора: свобода, честность, добросовестность, справедливость и стойкость к обещаниям. Целью нашего исследования является социальная аргументация казахского эпоса, основанная на национальном коде и ментальности на современном этапе модернизации казахстанского общества. В статье утверждается, что эпические поэмы казахов являются архетипами ментальности ценностей современных казахов. Предполагается возрождение философско-поэтического творчества казахского народа как ментальных качеств, впитываемых будущими поколениями.

Ключевые слова: философия, мифология, фольклор, эпос, героический эпос, мировоззрение, отношение к миру, ценность.

Comprehension of Philosophical and Ideological Aspects of the Kazakh Epic in the Conditions of Spiritual Modernization of Society

Annotation. This article reveals the main elements of the epic world, which are the roots of Kazakh spirituality. Certain elements of modern Kazakh culture are also manifested. The ontological side of the topic is the spiritual and cultural philosophical values that make up the ideological basis of Kazakh folklore: freedom, honesty, conscientiousness, justice and resistance to promises. The purpose of our research is the social argumentation of the Kazakh epic, based on the national code and mentality at the present stage of modernization of the Kazakh society. The article states that the epic poems of the Kazakhs are archetypes of the mentality of values of modern Kazakhs. It is supposed to revive the philosophical and poetic creativity of the Kazakh people as mental qualities absorbed by future generations.

Keywords: Philosophy, Mythology, Folklore, Epic, Heroic Epic, Worldview, Attitude to the World, Value.

Kіpіcne

Еліміздің рухани кеңістігінде қазіргі кезеңде солғын тартқан қазақтың өзіндік санасының архетиптерін оятып, асыл құндылықтарын тірілту орындалып жатқан ғылыми зерттеу жобасының мақсат, міндеттері болып табылады. Сондықтан қазақ фольклорының жауһарларын философиялық тұрғыдан талдап, оның этикалық, эстетикалық қырларын ашу – бұл ұлттық түптамырдан тарқатылған рухани әлемді танып қана қоймай, болашаққа бағдар ретінде тиянақ болатын негіз деп білеміз. Қазақ фольклорының классикалық үлгісі эпикалық жырларға оралу – «Мәңгілік ел» идеясының іргетасы болған құндылықтарды жаңғырту, халықтың ғасырлар бойғы арман-мұратын жүзеге асыру үшін ұлттық өзіндік санасы мен намысын оятуда болып отыр.

Рухани әлемнің ежелгі әдеби-мәдени туындыларының адамға жоғары деңгейде әсер ету күші арқылы тарих қойнауынан үн қатуы, оның қазіргі және болашақ ұрпақтың рухын оятарлық әлеуетін дәйектейді. Сондықтан мақалада қазіргі қазақстандық қоғамның рухани жаңғыруы жағдайында қазақ эпостарының философиялық дүниетанымдық қырларын зерделеуге ұмтылыстар жасау мақсаты қойылып, шешуге талпыныстар жасалды.

Қазақ философиясының тарихы халықтың ежелгі заманнан тамыр тартқан

ұшан теңіз мол рухани мұраларын зерттеп-зерделеу нәтижесінде әлі де қарқындап дами түсері сөзсіз. Қазақ фольклорының идеялық негізін құрайтын: адалдық, әділеттілік, уәдеге беріктік, намысшылдық қатарлы рухани-мәдени философиялық құндылықтар екендігін ашып көрсету арқылы, ұлттық төл мұраларды зерделеудің өзектілігін дәйектеуді мақсат еттік. Бұл зерттеудің міндеті қазақ эпосының қазақстандық қоғамның қазіргі жаңғыру кезеңіндегі ұлттық код пен ментальдылыққа негізделген іргетасы екендігін дәлелдеу. Қазіргі қазақтардың құндылықтар ділінің архетиптерін жаңғырта отырып, бүгінгі ұрпақ бойына сіңіру көзделеді.

Қазақ фольклортану ғылымының алғашқы сүрлеулерін Ш. Уәлиханов, В. Радлов, Г. Потанин, Ә. Диваев, А. Янушкевич, И. Березин, Т. Беляев, И. Мелиоранский, Г. Саблуков, Н. Ильминскийлер салған болатын. Алаш зиялылары Ә. Бөкейханұлы, А. Байтұрсынов, Х. Досмұхамедұлы қазақ эпосы мен фольклорының саяси идеологияның шеңгеліне түспей тұрған кезінде, халықтың көрке-ауызша мәдениетінің үлгісі деген ғылыми тұжырымдар жасаған еді. XX ғасырдың 20-30-жылдары С. Сейфуллин, М. Әуезов, С. Мұқанов, Ә. Марғұлан, Х. Жұмалиев, Е. Ысмайлов, Б. Кенжебаев, М. Ғабдуллин, Н. Смирнова, Ә. Қоңыратбаев, Х. Сүйіншіәлиевтер қазақ эпостарын жинап, саралап-салыстырып зерделеуден өткізіп, жарияла-

уда көп еңбек сіңірді. Еліміздің фольклортанушы ғалымдары Р. Бердібаев, Т. Сыздықов, Қ. Сыдықов, С. Садырбаев, М. Сеңгірбеу, Е. Тұрсынов, Ш. Ыбраев, С. Қондыбай, С. Қасқабасов зерттеушілерін ерекше атап өткен жөн. Қазақтың ауызша мәдениетінің мұралары ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап ескі көз қариялар мен жыршы-жыраулардан жазылып алынып, ғылыми айналымға енгізіле бастады. Осы салаға И.Березин, Н.Ильминский, Г.Потанин, В.Радлов қатарлы орыс ғалымдарының сіңірген еңбектері өте зор болды.

Зерттеу әдіснамасы

Қазақтың эпос әлемінің генезисін анықтауда логикалық пен тарихилықтың бірлігі әдісін қолдану қажеттілігі туындайды. Мақаланың алға қойған міндеттері мен мақсатына жетуде әдеби, тарихи және философиялық қайнар көздерді пайдалану арқылы бірқатар нәтижелерге қол жеткіздік. Сонымен қатар мақалада зерттелініп отырған қазақтың философиялық-поэтикалық мұрасын ішкі бірлікте және толықтай қамты алатын диалектика әдіснамасы қолданыс тапты. Қазіргі рухани жаңғыру кезеңінде қазақ фольклорының рухани-мәдени әлеуетін терең зерделеуде жүйелілік әдісі мүмкіндік жасады.

Қазақ фольклорындағы дүниетанымдық негіздер

Халық фольклоры поэтикалық мұрасы шынайы өмірді адам түйсігі арқылы бейнелеудің объективті шындығы. Ал қазақ философиялық ойының бұлақ бастауының үлгісін фольклордан табамыз. С. Ақатай айтқандай, фольклор дүниені рухани игерудің логикасы, ойлау емлесі. Онда халықтық дүниетаным, дүниетүсінік пен дүниеге көзқарасының негізі жасалған. Ұлттық ділдің түпнегізі қазақ фольклорының дүниетанымдық өзегін зерделеу, философиялық іргелі зерттеулер жүргізу қазіргі жаһандану кезеңінде өзінің

өзектілігімен алға шығуда. Бұл тарихи сананың үнемі жаңғырып отыруының көрінісі. Сондықтан қазақ эпостары қазіргі рухани жаңғыру аясындағы еліміздің мәдениеті мен руханиятының барлық салаларында рухтандырушы екіпінге айналуы тиіс.

Қазақтар ежелгі заманнан мыңдаған ғасырларға жалғасқан тарих жүзінде алуан-түрлі өркениет пен мәдениеттермен араласа өмір сүрді. Алайда көшпелілер төл мәдениетін көздің қарашығындай сақтап, ХХ ғасырға дейін көшпелі өркениетті дамытып, жетілдірді. Өзге текті халықтарға сіңіп кетуден олардың қалыптасқан ерекше дүниетанымы мен философиялық ой кешу үрдістері сақтап қалды деп айта аламыз. Қазақтың қаһармандық эпостарын философиялық байыптаудың қазіргі кезеңдегі адамды рухани жетілдірудің тетіктері үшін пайдаланудың практикалық маңызы зор. Рухани кеңістіктегі жасампаздықпен жалғасын тапқан мұраттар болашақ жастарға үлгілі бағыт болуы тиіс.

Зерттеу мәселесін алдымен фольклор терминінің шығу тегіне үңілуден бастайық. Философиялық энциклопедиялық сөздікте (лат. Folk – халық, lore – ілім, ғылым) – халық арасында кең таралған, белгілі әрі халықтың өзі туындатқан шығармалар (аңыз – ертегілер, мақал – мәтелдер, өлең – жырлар, билер, әдет – ғұрыптар, салт – дәстүрлер және т.б.). Фольклор ұғымын ғылыми айналымға ағылшын археологы Джон Томс енгізген болатын. Фольклор деп халықтық мәдениеттің шығармалар жиынтығын атайды – деп анықталған [1, 499 б.]

Фольклордың шығу тарихы К.В. Чистов түйінделулері бойынша, тарихқа дейінгі алғашқы қауымдық құрылыс кезінде белгілі бір тарихи-әлеуметтік жағдайда, этно-географиялық кеңістікте, басқаша айтқанда кез келген қауымдастықта, яғни іштей тығыз қарым-қатынастағы топ арасында пайда болған [2]. Отандық фольклортанушы ғалымдардың пайымдауынша фоль-

клар терминінің кеңейтілген, халықтың салт, әдет-ғұрыптарында, дәстүрлі рәсімдерді атқару барысында орындалатын қарабайыр мәтіндерді де, сөз өнерінің маржаны болып табылатын «Қобыланды батыр», «Қыз Жібек» сынды эпостарды да, көркем фольклор туындыларымызды да, сол шығармаларда көрініс тапқан этностық әлем, табиғат, қоғам, адам туралы көне замандарда қалыптасып бізге жеткен көбінесе әрине сарқыншақ түрде дүниетанымдық көзқарастарын да біртұтас құбылыс, халықтың рухани мәдениеті, баға жетпес құндылығы ретінде түсініп жүйелі зерттеуге мүмкіндік береді [3].

Бұл жайында Ә. Марғұлан былай деп жазды: «Қазақ халқына көп ғасырдан бері мұра болып келе жатқан ғажайып аңыздарды, мазмұны ертегіге айналған мифтерді, жан күйін көкке сермейтін асқақ ерлік жырларын, философиялық қария сөздерін тереңнен алып қарасақ, онда бүкіл дүние мәдениетіне қосылатын бір үлкен сәулетті сыр бар екені көрінеді. Бұл жойқын шығармалардың ту баста келіп шығуының өзі бір – жарқын дүние. Оны ең алғаш келістіре шығарған елдер ерлік дәуірін басынан кешірген, қазақтың байтақ сахарасын қоныстанған сақтар, ғұндар, үйсіндер, қаңлылар, олардың соңын ала қарыштаған ұрпақтары – оғыздар, қыпшақтар, қарлұқтар (қазылықтар), наймандар, керейлер, пешенелер, хазарлар кез келген қауымдастықта, яғни іштей тығыз қарым – қатынастағы топ арасында пайда болған» [4, 56.]. Қазақтың қаһармандық дастандары, батырлық жырлары қатарлы көркем жәдігерлер бүкіл адамзаттық мәдениетке қосылған асыл қазына. Батырлық жырлар: «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Қамбар батыр», «Шора батыр», «Алпамыс батыр», «Едіге батыр», «Қырымның қырық батыры». Лиро-эпостық жырлар: «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» т.б. Қазақтардың ауызша шығармашылығында өмірдің барлық көріністерінің үлгілері ғана емес, белгілі бір философиялық көзқарастар да

көрініс тапты.

Қазақ халқының фольклорлық туындыларын жазып алып ғылыми айналымға енгізудегі Шоқан Уәлихановтың аса зор сүйіспеншілікпен, білімділікпен сіңірген еңбегі кейінгі зерттеушілер үшін таптырмас үлгі екендігін атап өту лазым. Қазақ ойшылының пайымдауында жыр дегеніміз рапсодия. Ал жырламақ деген етістік тақпақтап айту дегенді білдіреді. Шоқан қазақтың ұлы даласының рухани-мәдени өмірін зерттеп-зерделеген кезеңінде халық арасында жыршыларды өз көзімен көріп, тыңдау бақытына ие болды. Барлық далалық жырлар қобыздың сүйемелдеуінде тақпақтап айтылады. Негізінен, жырлардың мазмұны бұрында өткен белгілі халық батырларының өмірі мен қаһармандық іс-әрекеттері болып келеді. Бұл тұста бір назар аударуға кететін жәй, шығармадағы батырдың өмірі мен ерліктеріне байланысты оқиға қара сөзбен әңгімеленіп келеді де, ал өлең-жыр жолдары шығарма кейіпкерлері немесе негізгі қаһарман сөйлегенде ғана басталады.

Шоқан түркі тілінің жырда таза күйінде сақталғандығына, халықтың төл туындысы екендігіне ерекше тоқталады. Ең бір таңқаларлық жай, бүкіл жырда бірде-бір парсы, ара сөзі кездеспейді. Мұсылман дінінің қанат жаюы салдарынан, қазіргі, күнделікті сөйлеу тіліміздің өзінде парсы, араб сөздері қаптап кетті. Шоқан зерттеулерінен: "...дәстүрлі ескі жыр-дастандар жас ұрпақтарға небір белгісіз себептермен жылдан-жылға айтылмай қалып бара жатыр. Ескі жыр – дастандарды білетіндер де аз қалды. Ескі жырларды жинау да қиын, қанша тырысқаныммен «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» толық жинай алмай – ақ қойдым. «Едіге» мен «Орақ» жырларының аздаған үзінділерін ғана таптым, келешекте барлық ескі жыр-дастандарды табуға үміттенем..." [5, 163 б.], – деген жазбалардан дәстүрлі рухани мұраларға деген махаббатқа толы ықыласты байқауға болады. Қазақ эпикалық жырларының қаншалықты рухтандырушы күшке ие екендігін сұңғыла ғалым сезді және аса

жоғары бағалады.

Қазақтар арасында ислам дінінің таралуы, тіл мәселесі, бөгде мәдениеттен енген өзгерістердің кері ықпалын да алғашқы болып байқаған Шоқан болды. Ал енді мұсылман дінінің арқасында татардан шыққандар қырда, дін үшін қасірет шеккен исламның мызғымас сақшысына айналды. Татар поэзиясының формалары қазақтардың гармониялық дыбыспен ойға тұнып тұрған дәстүрлі батырлық жыр поэзиясының формаларын ығыстыра бастады. Өз тұсындағы қазақ поэтикалық шығармашылығын арнасынан бұрып, дәстүрлі үлгілерін өзгеріске түсірген ықпалдарды нақтылы ашып көрсетеді. Қазақ даласы әлі де өз жыршыларын тамашалап, мамыражай күй кешкен күндерінің шет жағасын көзімен көріп, көңіліне түйген Шоқан жазбаларында жыр поэзиясының қалыс қалып бара жатқандығын қимастықпен жазады. Жырдың бар болмысы, қобыздың өзі сияқты, тек бақсылар иелігіне айналды. Солар ғана жыр болмысының өлеңдік сипатын сақтап, жындарын шақырғанда айтады. Жыр болмысының негізгі мен қобыз тарту, өнердегі сәндік үлгіден, атақты Жанақ жырау өлгелі, шеттей бастағанын ашып айту қажет [5, 164 б.].

Шоқанды алаңдатқан осы сырттан әсер етуші кері ықпалдар, егемендікке қол жеткізгенге дейін толастаған жоқ. Қазақ халқының поэтикалық туындылары сыртқы ықпалдар әсерінен өзгеріске түсіп қана қойған жоқ. Кеңестік кезеңде өзіндік келбеті мен үлгісін жоюға бағытталғанидеологиялық сынға ұшырады. Бұл жөнінде А. Қасымжанов: «Бір кездері әртүрлі көзқарастар тұрғысынан түрлі методологиялық тәсілдерді қолдану барысында ұлттық мәдениет ерекшеліктері сылынып тоқырады», – деп жазды [6].

Осындай тоқырауға ұшыраған заманды ақын Қ. Мырзалы: «Көз алдымда, Апырым – ай, тарихым болды тақырдай. Сұлмиіп қалды фольклор, сүзектен тұрған батырдай...», – деп ащы шындықты кезінде айта алды [7].

Кеңестік кезеңдегі қазақ халқының фольклоры тоқырауға ұшырауы себептері, ұлтты рухсыздандырудың құралы болды. Дегенмен ешқандай күш ата-баба рухын қастер тұтатын, сөз қадірін, өз қадірім деп білетін рухы мықты халық жадынан өшіре алмады. Қазақтардың рухани өмірін зерттеген Г. Потанин өз очерктерінде былай деп жазды: «Қазақ елі ұлттық рухани өмірін екінші орынға ығыстырған діни бағыттағы кітаби әпсаналармен әлі де тұмшаланған жоқ. Олардың ар-ұждан кодексі мен өмірде үлгі тұтатын асыл мұраты халықтың аңызы мен салтында, шежіресінде айқын тұжырымдалған. Олар бөтен тілде жазылған киелі кітаптарға жүгінбейді, отаны жоқ әлдеқандай қасиеттілерге бас имейді, ол жан әлеміне қажетті барлық қоректі өзінің батырлары мен қалаулы қаһармандарының, рубасылары мен ақсақалдарының саясынан іздеп таба алады» [8].

Қазақ эпостарының синкреттілігі

Көне эпостардағы синкретизм наным-сенім, мифтік түсініктер, салттық рәсімдік көзқарастармен ажырамас бірлікте өмір сүрумен сипатталады. Мифтер фольклорда ауыз әдебиет шығармалары арқылы көрініс тапты, тарихи сананы қалыптастырды. Осы байырғы эпостардың арғы шығу тегінде – қазақтың тұрмыс-салт жырларына жататын – қоштасу, естірту, жоқтау өлең түрлері болғандығын байқаймыз. Жоғарыда айтылғандардан эпостың дүниетанымдық синкреттілігін көруге болады. Е. Тұрсынов: “Батырлар жыры генезисі жағынан мифологиялық эпоспен, батырлық әңгімелермен ғана емес, жалпы батырлық эпосқа ортақ негіз – өмірде болған оқиғаларды, адамдардың іс-әрекеттерін мадақтау мақсатымен айтылған жоқтау және мақтау, мадақ өлеңдермен де байланысты” [9], – деп жазды.

Фольклортану ғылымында көне эпос, байырғы эпос терминдерінің қолданылуы эпостың ең ежелгі дәуір-

лерде қалып тасқандығының дәлелі. Осы байырғы заманның көне эпостарында дүниетанымдық синкретизм айқын байқалады. Әлемді рухани игерудің формалары адамзат өркениеті бастауларынан-ақ қалыптасқан. Әлемді игерудің осы тәсілдері тарих қойнауынан жеткен дәстүрлер, салттар, мінез-құлық ережелері т.б.

Ә. Марғұлан бұл наным туралы былай жазады: «Қытай жазбаларында ол кездегі ғұн, үйсін, қаңлылар өздерінің қоғам қорғайтын батыр, ерлерін «Тәңірі», «Күн» деп атайтын болған. «Тәңірі», ескі үйсіндердің тілінде «мықты», «ер», «құдіретті», деген мағынада жұмсалып, кейін табынатын нәрсеге (көбінесе аспанға) айналады» [4, 63 б.].

Қазақтың көне эпостарына тән сюжеттер: батырдың дүниеге келуінің өзі жырдың экспозициясында ерекше орын алады (баласыздық зары, әулие әмбиелерден бала сұрап жалбарыну, әулиенің түсте аян беруі, болашақ батырдың анасының жерік болуы мен баланы дүниеге әкелу кезіндегі оқиғалар, батырдың балалық шағы, қалыңдық іздеуі, қалыңдықпен сынға түсу, күйеулер арасындағы бәсеке, жеңіс және батырдың қалыңдығымен елге оралуы).

Архаикалық эпостарға тән болған ертегілік мотивтер: (батырдың әйелінің айдаһардың етіне жерік болуы, батырдың аң аулауды кәсіп етіп жалғыз жортуы исламға дейінгі мифология мен ата – баба).

Сондықтан да эпостағы киелі күштерге, аруаққа сиыну, батырлардың серігі, көлігі болған атқа тіл бітуі, ұшуы, жалғыз көзді дәу, жалмауыз кемпір, жезтырнақ сияқты сарындар осының айғағы. Ал осы батырлардың дүниеге келуінің өзі ерекше болып келеді. Әуел бастан-ақ олардың жаратылысына, пері араласып «әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтып» Жаратушы Құдірет иесіне жалбарынып сұрап алған ерекше жаратылысты жаңдар. «Алпамыс батыр» жырындағы Байбөрі бай мен Бәйбішесі Аналықтың жасы ұлғайған шақтарында

Жаратушыдан перзент сұрап әулиенің басына түнеп жалбарынады. Әулиелер жатқан жерге барып түнеп, тілек тілеу «аруаққа сиынуы» қазіргі кездегі біздің замандастарымыздың арасында сақталып қалған сенімдердің бірі. Қазақтардың топшылауында «аруақ» қайтыс болған ата-бабаларының рухы. Денесі жер қойнына тапсырылғанмен, адам жаны мәңгілік, өлмейді деп есептейді. Осы рух өзінің артында қалған ұрпақтарын үнемі демеп, желеп-жебеп жүреді деп сенген. Әулиелерге арнап құрбандық шалып, олардан демеу күтіп, көмек сұрайды. Сюжеттер әрі қарай түс көрумен жалғасады. Түсіне әр-түрлі бейнеде көбінесе ақ сақалды қария болып кіреді. Перзент көретіндігімен сүйіншілейді. Аруаққа табыну, әулиелерге сену қазақтарда арғы тектен жалғасып келе жатқандығын көреміз. Ш. Уәлиханов: «Шамандық дегеніміз – әлемдік дүниені сүю, табиғатқа деген шексіз махаббат және өлгендердің рухын қастерлеу, аруағын ардақтау» - деп жазды [5,173 б.]. Шора батыр жырында батырдың әйелі: «түйеден – нарды, жылқыдан – айғырды, сиырдан – өгізді, қойдан – қошқарды алып, тәңірімнен ұл сұрап барайық» – дейді. Ал осы аруаққа арнап құрбандық шалуда нар түйе сою, үлкен бір оқиғаға байланысты сойылған. Қазақта «Ақ түйенің қарны жарылды» деген сөз содан қалса керек. Басқа халықтардың көне эпостарында олардың дүниетанымын айшықтайтын белгілер аз емес. Әлемді игерудегі, жаратылыс туралы түсініктер, өздерін қоршаған табиғат пен ондағы күштер туралы көзқарастары мифтік, тотемдік. Олардың қоршаған әлем туралы түсініктері жалпылама түрінде болды. М.П. Грязнов өз зерттеулерінде бірқатар ежелгі халықтардың батырлар жайындағы мифтері – қаһармандық поэмалары мен эпопеялары қоғамның нақ осы даму кезеңінде туындағаны туралы жазған болатын [10]. Гректердің Иллиадасы мен Одиссеясы, немістердің Нибелунгтар туралы жыры, үнділердің Махабхаратасы мен Рамаюнасы, скан-

динавия халықтарының Эддасы, таптық кезеңге дейін варварлықтың жоғарғы шегінде ежелгі халықтар тарихының қаһармандық кезеңінде қалыптасты. Азиялық далалық халықтардың тарихындағы қаһармандық кезеңінде батырлар туралы алғашқы мифтері пайда болып, батырлық эпостары шыға бастағаны табиғи құбылыс екені сөзсіз. Ал М. Орынбековтің пікірінше, осы батырлар жырының шығуы біздің халықтың ауызша шығармашылығына сүйенген мыңжылдықта деп жүрген зерттеушілерге өзінің дәйектемесін әлдеқайда ертеректе б.з.д. (VII – III) ғ. шыға бастаған деген ойына қосыламыз [11, с. 41].

Эпостағы батырлар көбінесе өзінен күші басым қарсыластармен айқаста өзінің шапшаңдығы, мергендігімен қоса, қайсар рухымен, айланымен жауды жеңіп отырған. Бұл жерде этикалық-моральдық қасиеттің терең философиялық мәні жатыр. Білекті бірді жығады, білімді мыңды жығады деген мақал осы жағдайда туындаса керек. Жырда айтылатын «Қырымның қырық батыры» – аты айтып тұрғандай ұжымдық батырлар жиынтығы болып табылады. Көне қазақ эпостарындағы аруақ «жауынгер рух» сипатында болғандығын С. Қондыбай «Авестадағы» мұздай қаруланған аспанда ұшып жүретін фравартирлермен теңестіреді. Қырық батыр сияқты ұжымдасқан батырлар гермен мифологиясындағы (эйнхерийлер, харилер, хадингтер) көптеген мифтік дәстүрлерде кездеседі. Далалық қазақы ортадағы осы ұжымдасқан пенделер – қырық шілтен, қырық қыз, баптар (Отырарда отыз бап), алдағайлар, алан эпосындағы нарт батырлар, бақсы (шаман) жын және перілерінің әскері, қырымның қырық батыры, ұрым жауынгерлері. Бұлардың барлығы да көзге көрінбейтін жауынгер батырлар немесе олардың рухтары [12, 72-73 бб.].

Сондай-ақ эпикалық жырдың бас қаһарманы әртүрлі әлемдегі (төменгі әлем, жоғарғы әлем) жауыз күштер – жеті басты жылан, айдаһар, жезтырнақ, жал-

мауыз, сиқыршы кемпірмен күреседі. Эпоста танымның анимизм, демонология сияқты сатылары көрініс береді.

Қазақ батырлардың іс-әрекеті екі әлемде жер үсті мен жер асты әлемінде жүзеге асады. Мифологиялық сананың көптеген белгілерін сақтап қалған бұл эпикалық туындыларда жер астына түсіп кеткен қаһарман батыр жыландар еліне жолығып, жыландар патшасының қызына үйленеді. Мифтер ежелгі адамдардың дүниетанымын, әлемге деген қоршаған табиғи ортасы туралы көзқарасын бейнелейтін реалды шындық болып табылады.

Қазақ эпостарында батырға қиыншылыққа тап болған кезде жәрдем беретін әулие-пірлер бейнесі тұрақты түрде кездеседі. Жырдың басты қаһарманы батыр үнемі өзінің піріне сиынып жүрген. Егер олар туралы ұмытып, сиынбай қалған кезде пірлері көмектеспей қояды. Осы пір деп аталатын образ ежелгі түсінікпен сабақтас екендігін фольклортанушы С. Қондыбай зерттеулерінде талдап көрсетілген. «Жеті кәміл пір» – парсы тілінің сөздері, бұлай аталуы орта ғасырлық исламдық уағызшылар-суфистердің ежелгі образды өңдеуінен кейін берілген, ал соның алдында осы жеті пірдің орта азиялық зороастризм мен митраизмдік түсініктері болған, оларға дейінгі архаикалық жеті пенде образының болғандығы айқын [13, 284 б.].

Көркем-философиялық сананың эпостағы көріністері

Эпикалық жырлардың таралуы, жыршының көпшілік алдында орындауы, бейнелі түрде жеткен көркем шығарманың өз желісін үзбей, дами отырып классикалық дәрежеге көтерілгендігін көрсетеді. Қазақтың фольклоры, музыкасы, құқығы, этикасы, философиясы мен эстетикасы ауызша түрде дамыды. Эпос әлемінің рухани-мәдени құндылығы жөнінде Ш.Ыбраев: «Қазақтың батырлық жыры – киелі де аруақты өнер. Ол сөз ай-

дынында ақылдың кені, даналықтың көзі, қаһармандықтың теңдессіз үлгісі ретінде, саз әлемінде дауылдай екпінмен, табиғаттың өзіндей сыршыл үнімен үлкенді де, кішіні де өзіне тәнті етті», – деп сипаттайды [14].

Осылайша ғасырлар бойы желісі үзілмей жеткен осы ауызша мәдениеттің ішкі құпия сырына үңіле зерттеген Қ.Нұрланова, бұл рухани құбылыстың құпиясы осы қарым-қатынас байланыста жатқандығынжайлы ой түйген болатын. Бұл дегеніміз, ауызша мәдениеттің қандай түрі болса да (жыр, шежіре, тарихи жырлар, айтыс т.т.) міндетті түрде айтушы жырау ақын, жыршы, әңгімеші, ертекті т.т. мен оның тыңдаушысы болуы тиіс. Айтушы тыңдаушысымен, тыңдаушысы айтушысымен кездесуге ынтық, бұлар кездескен кезде – рухани оқиға орын алады (духовное событие) [15, 129–134 бб.]. Осы рухани оқиғаның желісінез зерттеулерінде жазба мәдениетпен салыстыра отырып талдап көрсетеді. «Рухани сергу» оқиғасын, қазіргі жаһанданып бара жатқан виртуалды әлеммен салыстырсақ, эстетикалық ләззаттанудан, этикалық бағдарлардан ажырап қалғанымыздың айғағы байқалады. Сондай-ақ адам аралық жүзбежүз жанды байланыстың үзіліп бара жатқаны, эстетикалық танымды шектелуі деп білеміз.

Ауызша дамыған руханилықтың ішкі сыры, сарқылмас бұлағы, өзіне ғана тән өзегі осы жерде. Бұл барлық көпшіліктің біртұтас болып бір адамдай рухани самғауда болуы, рухани сергуі (катарсис) рухани өмірдің, ең бір жабылмас түрі, ауызша мәдениетке ғана дарыған құндылық [15, 141 б.], – деген Қ. Нұрланованың пікірі құптарлық.

Әсемдік пен көркемдік қазақ эпикалық жырларын тартымды да, көркем-бейнелі образдар жасауда таптырмас құралға айналды. Мысалы қазақ дүниетанымында жылқыға қатысты ерекше көркем-философиялық сана қалыптасқан. Жылқы малын кие тұтқан қазақтар: «Жылқы жүрген жерде жын-шайтан болмайды» – деген

қорытынды жасаған. Бұл тұжырымнан адам өміріндегі қоршаған әлеммен қатынасының дәстүрлі қоғамдағы тұтастығы көрінеді. Батыр қаһарманның жорықтағы жан серігі тұлпарының қысылтаяң кездерде адамша сөйлеуі, эпостағы дәстүрлі сюжеттер қатарына жатады. Батырдың тұлпары алда болатын қауіп-қатердіиесінен бұрын сезіп, ескерту жасай алатын болған. Қысылтаяң шақтарда жануарға қанат бітіп, қатерден алып шығып отырған.

Эпоста батыр тұлпарының уақыт пен кеңістікті игеруі ерекше шабытпен жырланады. Мысалы «Қобыланды батыр» жырындағы Тайбурыл, «Алпамыс батырдағы» Байшұбар, «Ер Тарғын» жырындағы Тарлан, «Қамбар батырдағы» Қарақасқа алты айшылық жолдарды алты күнде, үш айлық жолды үш күнде көзді ашып-жұмғанша шауып өтетін тұлпарлар ердің қанаты еді. Қазақтың әскери жорығында, аң аулауда, шаруашылығы мен тұрмыс-тіршілігінде жылқы малының атқарар қызметі ерекше. Жылқыға деген құрмет пен баға «Ұлы даланың Конституциялық Заңы», «Жеті Жарғыда»: “Сәйгүлік атты ұрлаған кісіге өлім жазасы бұйырылсын” деп белгілеген үкімнен көруге болады.

Эпикалық шығармадағы тұлпар шабысының жылдамдығы біріншіден, батырдың арман тілегі десек, екіншіден суреткердің қиялындағы ғажайып оқиғалар белесінің көрініс беруі болса керек. Демек, ежелгі дәуір адамы үшін жылқы малы тек қана мінсе көлік, сойса ас емес, ол жан иесі. Адам жаны мен жануар жанының үнсіз тілдесуі. Адам мен жануардың бір бірімен тілсіз түсінісуі жырда жан-жақты сипатталады. Үстіндегі досына қандай да қауіп-қатер төнген жағдайда, астындағы сәйгүлігі бірінші сезінген. Сол кезде жануарға тіл бітіп адамша иесіне тіл қатқандығы қазақ эпостарында ерекше шабытпен жырланады. Батыр мен сәйгүлік арасында ерекше қатынас орнаған. Осындай қарым-қатынас көшпелі салт аттылар дүниетанымының негізгі әмбебаптары болып табылады. Кеңістік, уақыт, жол

сияқты философиялық ұғымдардың арғы қазақтар түсінігіндегі терең мәні болғандығының айғағы.

«Қобыланды батыр» жырында батырдың тұлпары Тайбурылдың шабысы ерекше суреткерлікпен бейнеленген. Жорық кезіндегі батырдың жан серігі, астындағы аттың сезімталдығы, иесіне деген адалдығы, сүйіспеншілігі этикалық құндылықтарымен қоса эстетикалық талғаммен суреттелген жыр жолдары:

Жан серігім бурыл ат,
Жайың қалай бурыл жан,
Қалқам бүгін бұрайын
Жан серігім жалғыз ат,
Төрт аяғың сом болат,
Қолтығыңда қос қанат,
Үстіңде мен аманат... [16, 79 б.]

Қобыландының Тайбурылға өзін аманаттауы, сенімі қазақтың ат жалын сипап мінгеннен бастап, бірін бірі үнсіз түсінуін көрсетеді. Жануар мен адам арасындағы қарым-қатынас үйлесімділігін көреміз. Қазақтарда өзін қоршаған табиғи әлеммен, өзге жан-жануарлар әлемімен достық қатынаста болған. Өздері басқа әлемге сый-құрметпен қараған көшпелілер, олардан да сондай жауап алған. Бұл Адам мен Әлем үйлесімділігінің мысалы бола алады.

Жылқыда тұлпар сен едің
Жігітте сұңқар мен едім...
Бүгінгі күн Тайбурыл
Қолқа салдым өзіңе
Құлағың сал сөзіме
Қырық күншілік Қазанды,
Көрсет менің көзіме! [16, 80 б.]

Қобыланды батыр бейнесі сұңқарға теңеліп, Тайбурылды тұлпарға балайды. Әлемде әсемдік пен іс-қимыл үндестігі жарасым тапқандығы поэтикалық тілмен көркем көмкерілген қазақ эпостарының эстетикалық тәрбие берудегі рөлі зор.

О. Сегізбаев халықтың мақал-мәтелдері мен ертегілеріндегі дискурсивтік ойлау үлгісінің орнына көркем-бейнелі ойлау үлгісі тән екендігін көрсетеді. "Эпос – шындықтың халық санасында бейнелі түрде көрініс беруі" [17, 1076.] – деп түйіндейді Сегізбаев О.А.

Осындай руханилық көріністері туралы А. Қасымжанов: руханилық көріністері әртүрлі формалы, ол – қарапайым саналылық пен ырымшылдық, халық санасының жалпы бағдарының төменнен, тереңнен бағышталуы, интеллектуалдар мен ақындардың арманқиялының, абстракциясының ең биік формасы ретінде байқалуы мүмкін, [18] – деп жазды.

Ежелгі эпостық жырлардағы бас қаһарманның ерлігімен пара-пар көркем эстетикалық талғам мен күйге бөлейтін тұлпарлар бейнесін жыршы ерекше шабытпен жырлаған. Ат тұяғының дүбірін салып, желдей ескен шабысын нақышына келтіріп орындағанда делебесі қозбайтын тыңдаушы болмаса керек. Эпос әлемінің эстетикалық көңіл-күйді өрістетуге ерекше күйге бөлер кезі дәл осы тұлпардың шабысымен үндескендей.

Арғытектердің салттық рәсімдері

Шоқан айтқандай, қазақтар мұсылмандар, бірақ шамандық ырым, сенімді де ұстанған. Діни жетекші – молдасыз, сауатсыз халық арасында мұсылман діні ойдағыдай қанат жая алмады, мұсылман дінінің әуезді дыбысы мен түсініксіз сөз тізбегі астарында шамандық салт-сана қалып қойды. Сондықтан да діни атаулардың аттары, терминдер ғана өзгереді, ал негізгі шамандық туралы түсінік – сол баяғы қалпында қалды. *Он-гонды* – аруақ деп атады, көк тәңірін – алла немесе құдай деді [5, 170-171 бб.].

Қазақтар құрбандыққа шалынатын қой ақ түсті, басы сары болып немесе басында қасқасы ақ болу қажет деп санаған. Малға сояр алдында бата берерде «Ақ сарыбасты» атадық деп айта-тын. Осы рәсім әлі күнге сақталып, халық жадында мәңгілік жаңғыруда. Тәуелсіз Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н. Назарбаев Түркия Республикасына алғашқы сапары жайлы естелікте: «Ататүрік әуе жайында мыңдаған түрік, қазақ "А, Құдайлап", "Назарбайлап" ұрандатып, үлкен-үлкен үш қошқардың

бастарын үкілеп: “Иә, ақсарбас!”, “Иә, тәңірі Нұрсұлтан Назарбайға ғұмыр бер!”, “Иә, Алла, қазақ алқына абырой бер” –деп үшеуін бірдей құрбандыққа шалып жібергені естен кетер ме! [19]. Бұл көрініс халық рухын асқақтатты. Бабалар рухымен, жаратушысымен тұтастық тапқан рухани құбылыс еді. Халық санасында жаңғырған салт, жоралғы ұлттық рухты оятар тетіктердің бірегейі екендігінің көрінісі.

Қазақтың тұрмыс-салт жырларындағы «жоқтау» айтуда қазақ арасында біреудің айтқан жоқтауын айту, жаттама өлеңді айту – мін болған. Ондай жоқтау көңілдің шын қайғы-зарынан шыққан емес, жалған жоқтау болады. Ал көңіл айту жайында: «қайғы үстіндегі сүйеу сөз, алдынала дайындалып айтылады» дей келе, «Ауыр хабар алғашқы рет естілетін жерде, құр ғана қайғының бірін айтып, жараның аузын ашып қоймай, қазақтағы бауырмалдық, туысқандық, жан күйерлік жолымен, соның емі сияқты жұбату да айтылады [20]. Дәстүрлі қазақ мәдениетінің сілемдері сонау бағзы замандарда қалыптасқандығын және сол салттың қазіргі біздің заманымызға қалпын бұзбай жеткендігі рухани желінің үзілмейтіндігінің айғағы. Бұл халықтың өміршең құндылықтарының бірі.

Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігіндегі этикалық, діни және әлеуметтік құндылықтарын тереңнен зерттеген Т. Ғабитов пайымдауынша, «киелі» және «кесірлі» түсініктеріне не христиандық «священный» және «не угодный богу» не мұсылмандық «қасиетті және» «мәкрұх» ұғымдарымен теңестіру дұрыс емес [21, 170-171 бб.]. Номадтық тіршілік тынысын зерттеуші ғалымдар киелілік деген деңгейден табиғи тылсым оқиғалар мен құбылыстардан байқалатындығын атап көрсетеді. Киелілікке табиғи құбылыс өздігінен емес, адамға тигізетін оңды ықпалы арқылы ие болады.

Қарға қонбас қара ағаш,
Қаз қондырдым жұрт үшін.
Құзғын қонбас қу ағаш,
Қу қондырдым жұрт үшін.
Қу қанатын сал қылып,

Еділ-Жайық өзеннен,
Көктей өттім жұрт үшін [22]

Қазақы дүниетанымда бұл ұғымдар көшпелі өмір салтынан туындаған деген зерттеуші ойлары құптарлық.

Демек көне эпоста қиял дүниесінен гөрі өмірде негізі бар мифтік, тотемдік көзқарастар басты орын алады екен.

Қазақ эпостарындағы адам тағдырын болжау

Қазақ эпостарының сюжеттік желісінде тағдырды болжау мифологиясы кеңінен таралған. Батырлық эпостарда көбінесе түс көру арқылы, аян алу арқылы батырдың болашақ тағдыры жорамалданады. Түстің тылсымнан хабар беретін сырын ашу, оны оңды жағына қарай жору, соған сай әрекет ету батырдың болашақ өмірін өзгертуіне себепті болады. Адам тағдыры өз қолында, таңдау еркі берілген, сондықтан әрбір белгіні дұрыс түсініп, шешім қабылдау әр адамның еркінде. Мысалы, Жібектің түсі эпоста былай жырланады:

Мен бүгін бір түс көрдім,
Түсімде жаман іс көрдім.
Төлеген мінген көк жорға ат
Ер тоқымсыз бос көрдім.
Ел жайлаған Ақжайық,
Жағалай біткен бидайық.
Алдында жанған шырағым,
Біреу үрлеп өшіріп,
Көзімнен болы сол ғайып.
Қолымдағы тұйғынның –
Зулап келіп аспаннан,
Желкесінен қиды бидайық [23, 55-56 бб.].

«Қыз Жібек» жырындағы көрген түсін жамандыққа жоруы. Ақырында шынайы өмірдегі сол түстің жүзеге асуы Төлегеннің өлімімен аяқталады. Батырлық жырлары, лиро-эпос жырларында түс көру оқиғасы және оны жору арқылы алдын ала тағдырды анықтауға болатындығын аңғарамыз.

Қыз Жібектің көрген түсі анығында халық арасында түс көру, көрген түсін жору арқылы келе жатқан жамандықтан сақтануға әрекет етуге шақырады. Өмірлік

тәжірибесі мол ақсақалдар мен әжелер, бақсы-балгерлерге жүгініп кеңес алу әлі күнге халықта сақталып отыр. Түстің осындай ритуалы қазақтар арасында сақталған. Е. Тұрсыновтың зерттеулерінде тағдырды түс көру арқылы алдын ала анықтау жайлы жазады. Якут ойындары сәуегейлік айту үшін әртүрлі тәсілдерді қолданған. Егер шаманға біреу өзінің болашақ тағдырын біліп беруді өтінсе, онда келесі күні таңертең сол түсті жорып беретін болған [24].

Абылай хан да өз кеңесшісі, данагөй Бұхар жырауға көрген түсін жорытып отырған. Жорыққа шығар алдында «сәуе көріп беріңіз» деп өтініш білдірген. Абылайдың жас батыры Жәнібектің қалмақ батырымен жекпе-жекке шығар алдындағы көрген түсін жоруы. Жай жорып қана қоя салмай, сол көрген түстің садақасын беріп, астындағы сүйікті атын құрбандыққа шалады. Жәнібек жекпе-жекке шыққан қалмақ батыры да түс көрген екен. Осы жекпе-жекте мен жеңіске жетіп, сенің басыңды алуым керек еді. Менің түс жорушым нашар, сенің түс жорушың мықты болып тұр ғой деген екен. Сондықтан «Жаман түске де, жақсы түске де садақ беру керек» деген жоралғы сақталған. Көне дәуірлерден жеткен, адамзат тәжірибесінен өткен, әлі де зерделенбеген дүниетанымдық қабаттар өз зерттеушілерін күтуде. 3. Фрейд психоанализ теориясында «түстің бейсаналық астарларының символикасы» тұжырымын жасаған болатын [25]. Ол талдауларында түс көру процесі сананың қатаң қисындылығынан тыс болса да сананың толық және нағыз табиғатын философиялық тұрғыдан дұрыс түсінудің маңызды жағы екенін дәлелдеді.

Тарихи дамудағы сабақтастықты үзбей жалғап отырып, қазақ абстракты ойлауға келгенде алдына жан салмаған. Қазақ ертегерлерінде аңдар мен құстар адамдарша сөйлеген. Қоғамдағы қолайсыз тікелей айтуға болмайтын құбылыстарды, үстемдік құрып отырғандардың жағымсыз іс-әрекеттерін аңдардың, құстардың аузымен айтқызыған. Ондай құбылыстар «Мың

бір түн» ертегерлерінде де ғана емес, оған дейін де кең тараған [26].

Батырлық эпостарда «ант» ету (беру уәде) «ант ұрған» – деген ұғым-түсініктерді кездестіреміз. Бұл түсініктердің мифологиялық, идеологиялық астарында екі ер жігіттің бір-бірімен байласқан серті, уәдесі деп түсінеміз. «Шора» батыр жырындағы «Ер жігітке екі сөз, жарамайды Шоражан... Ер танбайды сөзінен» [27]. Бұл батыр-ердің ар-ождан кодексінің қағидаты. Ант – екі адам арасында белгілі бір істі қайткен күнде орындайтындығын айтып уәде байласуын айтса керек. Ант беру сөзін бекіту үшін арнайы киелі деп есептелген сусын ішкен. Жауынгерлік-серілік дәстүрі салтанат құрған замандардан кейін бұл сөздердің мифологиялық-идеологиялық астары тұманданым бара жатқаны көрінеді.

Зороастризм бойынша да адамның берген уәдесі қасиетті саналған. Уәде мен серт берілген соң, оны орындау парыз. Уәделесу мен серттесу сөз жүзінде айтылады. Ант болса арнайы ғұрып арқылы беріледі. Абылай ханның тұсындағы ірі батырлардың бірегейі Малайсары батыр қалмақ ханы Қоңтажының қолына тұтқындыққа түсіп қалған екен. Малайсарыны ақбоз үйге кіргізіп, құда – күйеуше сыйлайды. Елдесуге ақ мылтықтың аузын жаласып ант тасып қайысқан екен. Бірақ ата-жаумен айқаспауға жаугершілік заманда мүмкін емес. «Антқа ұшырап қалармын» деген сөзіне қарамай, Малайсары Абылаймен жорыққа аттанады. Сол жорықта Малайсары батыр жау оғынан белін қиратып қайтыс болған екен [28]. Халқымызда сөз қадірі туралы нақылдар молынан кездеседі. Ауыздан шыққан сөз, атылған оқпен бірдей. Сөздің жаны бар. Басқа бәле тілден. Сондықтан да сөзге тоқтау, сайын дала тұрғындарының мәрттігін, сертке, антқа беріктігін білдіреді.

Қорытынды

Қазақстанның қазіргі рухани жаңғыру кезеңінде алға жылжу бағыты айқын бо-

лып отырған жағдайда ұлан-байтақ Ұлы Даланы сақтауда ұлттық патриотизмді ояту, отансүйгіш ұлан тәрбиелеу алдыңғы орынға шығуы тиіс. Қазақстан Республикасының гүлденуі мен тұрақты дамуын нығайтуда қазақ фольклорына, қаһармандық, батырлық эпостарға оралу, олардың философиялық-дүниетанымдық негіздерін санада жаңғыртудың атқарар рөлі зор деп білеміз. Ұлттық болмысты жаңғырта отырып қайта түлету, еліміздің тұғырлы да орнықты егемендігін сақтау болып табылады. Бағзы замандарда туып, ғасырлар бойы електен өтіп, сұрыпталып бүгінгі күнге дейін жеткен халықтық дүниетаным өз зерттеулерін күтуде.

Қазақтар өскелең жас ұрпақ тәрбиелеуде өздерінің ауызша дамыған фольклорлық шығармашылығын кең көлемде пайдаланған. Өз мәдениетінің құнды императивтерін алға шығару арқылы заман көшінен қалмай ілесе отырып даму қазіргі жаһанданушы әлемдегі талаптар. Батырлар өздерімен ұстасқан жауды жеңген күштілігімен ғана емес, атақ, даңқ, сый-салтанат қатарлы қолпаштауларға сыр алдырмайтын қарапайымдылығы, мейірімділігі, аңғал-ақпейілділігі, еліне, жеріне деген махаббаты мен мәрттігі үшін ер атанады.

Жаһанданудың сын-қатерлеріне төтеп беру үшін, әсіресе виртуалды әлемге жұтылып кетуден сақтану қажет. Ол үшін ұлттық төлтумалықты, өзіндік болмысты, дүниетанымын, тілі мен ділін әрі қарай дамытып, сақтап қалуы аса қажет. Қазақтар ежелгі заманнан мыңдаған ғасырларға жалғасқан тарих жүзінде алуан-түрлі өркениет пен мәдениеттермен араласа өмір сүрді. Алайда көшпелілер төл мәдениетін сақтап ХХ ғасырға дейін көшпелі өр-кениетті дамыта жетілдірді. Өзге текті халықтарға сіңіп кетуден олардың қалыптасқан ерекше дүниетанымы мен философиялық ой кешу үрдістері сақтап қалды деп айта аламыз. Қазақтың қаһармандық эпостарын философиялық байыптаудың қазіргі кезеңдегі адамды рухани жетілдірудегі практикалық маңызы зор. Рухани

кеңістіктегі жасампаздықпен жалғасын тапқан мұраттар болашақ жастарға үлгілі бағыт болуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1 Философиялық энциклопедиялық сөздік. – Алматы, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2013. – 527 б.

2 Чистов К.В. Народные традиции и фольклор: Очерки теории. - Ленинград. Наука. – 1986. – 304 с.

3 Қазақстандағы қазіргі заман фольклоры. – Алматы, 2014. – 5 б.

4 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр – аңыздар. – Алматы, Жазушы 1985. – 66 б.

5 Уалиханов Ш. Таңдалмалы. 2-бас. – Алматы, Жазушы 1985. 560 б.

6 Қасымжанов А. Х. Пространство и время великих традиций. – Алматы, Қазақ университеті, 2001. – 197 с.

7 Мырзалы Қ. Мәңгі майдан. – Алматы, Жазушы, 1992, – 36 б.

8 Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Вып.3. Результаты путешествия, исполненного в 1879-1880 годах. Дневник путешествия и материалы для физической географии и топографии С.З.Монголии. / Потанин Г.Н. – М.: Книга по Требованию, 2011. – 392 с.

9 Тұрсынов Е. Тарихи жыр өлеңдердің тегі мен дамуы. // Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – 1979. – 40-41 б.

10 Грязнов М.П. Древнейшие памятники героического эпоса // Археологический сборник Гос. Эрмитаж. - Л., 1961. - Вып. 3. - 10 с.

11 Орынбеков М.С. Предфилософия протоказахов. – Алматы, Өлке, 1994. – 207 с.

12 Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. 2 – том. Қазақ даласы және герман тәңірлері – Казахская степь и германские боги / Аударған М.Жанұзақова. – Алматы, Арыс, 2008. – 368 б.

13 Қондыбай С. Жауынгерлік рух кітабы. Алпамыс ғаламы. Толық шығармалар жинағы. 8 – том. – Алматы, Арыс, 2008. – 416 б.

14 Ыбраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы, Ғылым, 1993. – 296 б.

15 Нұрланова Қ.Ш. Ауызша мәдениет – көркем бейнелі философиялық мәдениет // Қазақ ойшылдары (XVIII – XIX ғғ) – 4-кітап. – Алматы. Философия және саясаттану институтының компьютерлік – баспа орталығы, 2004. – 309 б.

16 Алтынсарин Ы. Қазақ хрестоматиясы (Киргизская хрестоматия.). – Алматы, Білім, 2007. - 2-басылымы. - 112 б.

17 Сегизбаев О.А. История казахской философии: От первых архаичных представлений древних до философии развитых форм первой половины XX столетия: Учебник для вузов. – Алматы, Ғылым, 2001. – 456 с.

18 Қасымжанов А. Рухани тамырлар // Қазақ. Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы. Білім, 1994. – 176 б.

19 Мұртаза Ш. Президенттің сөзі мен ісі // Ел мен Елбасы. – Алматы, Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2003. – 344 б.

20 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1991. – 240 б.

21 Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі. – Алматы, Раритет, 2013. – 400 б.

22 Бердібаев Р. «Едіге батыр» жыры туралы // Әлем: Альманах. – Алматы, Жазушы, 1991. – 278 б.

23 «Қыз Жібек» хакаясы (Қазан, 1899) // «Қыз Жібек» (лиро-эпос). – Алматы, Қазақ Университеті, 2008. – 258 б.

24 Турсунов Е.Д. Древнетюркский фольклор: Истоки и становление. – Алматы, Дайк – Пресс, 2001. – 167 с.

25 Оспанов С. Арғытектану негіздері: тәңірлік пен жаратуштралық ілімді зерттеудің ғылым-практикалық мәселелері. – Алматы, Арыс, 2009. – 424 б.

26 Кішібеков Д, Кішібеков Т. Қазақ философ халық // Ақиқат. – 2009. – №8. – 46 б.

27 Батырлар жыры. Бабалар сөзі: Жүз томдық // «Мәдени Мұра» мемлекеттік бағдарламасының кітаптар сериялары. – Астана, Фолиант, 2007. – Т. 45. – 464 б.

28 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Таңдамалы. – Алматы: ЭКО, 2018. – 440 б.

Transliteration

1 Filosofijalyk jenciklopedijalyk sozdik [Philosophical encyclopedic dictionary]. – Алматы, KR BFM GK Filosofija, sajasattanu zhne dintanu institutu, 2013. – 527 b. [in Kaz]

2 Chistov K.V. Narodnye tradicii i fol'klor: Oчерki teorii [Folk traditions and folklore: Essays on theories]. – Leningrad. Nauka. – 1986. – 304 s. [in Russ]

3 Kazakstandagy kazirgi zaman fol'klory [Modern folklore in Kazakhstan]. – Алматы, 2014. – 5 b. [in Kaz]

4 Margulan A. Ezhelgi zhyr – anyzdar [Ancient songs - legends]. – Алматы, Zhazushy 1985. – 66 b. [in Kaz]

5 Ualihanov Sh. Tandalmaly [Optional]. 2-bas. – Алматы, Zhazushy, 1985. – 560 b. [in Kaz]

6 Kasymzhanov A. N. Prostranstvo i vremja

velikh tradicij [Space and time of great traditions]. – Алматы, Kazak universiteti, 2001. – 197 s. [in Russ]

7 Myrzaly K. Mangi majdan [Eternal front]. – Алматы, Zhazushy, 1992. – 36 b. [in Kaz]

8 Potanin G.N. Oчерki Severo-Zapadnoj Mongolii [Essays on North-Western Mongolia]. Vyp. 3. Rezul'taty puteshestvija, ispolnennogo v 1879-1880 godah. Dnevnik puteshestvija i materialy dlja fizicheskoy geografii i topografii S.Z.Mongolii. / Potanin G.N. – M.: Kniga po Trebovaniju, 2011. – 392 s. [in Russ]

9 Tursynov E. Tarihi zhyr olenderdin tegi men damuy [Origin and development of historical poems] // Kazar tarihi zhyrlarynyn maseleleri. – 1979. – 40-41 b. [in Kaz]

10 Grjaznov M.P. Drevnejshie pamjatniki geroicheskogo jeposa [The oldest monuments of the heroic epic] // Arheologicheskij sbornik Gos. Jermitazh. – L., 1961. – Vyp. 3. – 10 s. [in Russ]

11 Orynbekov M.S. Predfilosofija protokazahov [Pre-philosophy of protocols]. – Алматы, Olke, 1994. – 207 s. [in Russ]

12 Kondyбай S. Kazak dalasy zhane german tanirleri – Kazahskaja step' i germanskije bogi [Kazakh steppe and German gods] / Tolyk shygarmalar zhinagy. 2 – tom. Audargan M.Zhanuzakova. – Алматы, Arys, 2008. – 368 b. [in Kaz]

13 Kondyбай S. Zhaуngerlik ruh kitaby. Alpamys galamy [The book of fighting spirit. Alpamys's universe]. Tolyk shygarmalar zhinafy. 8 – tom. – Алматы, Arys, 2008. – 416 b. [in Kaz]

14 Ibraev Sh. Jepos alemi [The world of epics]. Kazaktyn batyrlыr zhyrlarynyn poetikasy. – Алматы, Gylym, 1993. – 296 b. [in Kaz]

15 Nurlanova K.Sh. Auyzsha madeniet – korkem bejneli filosofijalyk madeniet [Oral culture - artistic philosophical culture] // Kazak ojshyldary (XVIII – XIX ғғ) – 4-kitap. – Алматы. Filosofija zhane sajasattanu institutynyn komp'juterlik – baspa ortalygy, 2004. – 309 b. [in Kaz]

16 Altynsarin Y. Kazak hrestomatijasy (Kirgizskaja hrestomatija) [Kazakh anthology]. – Алматы, Bilim, 2007. – 2-basylymy. – 112 b. [in Kaz]

17 Segizbaev O.A. Istoriya kazahskoj filosofii: Ot pervyh arhaichnyh predstavlenij drevnih do filosofii razvityh form pervlj poloviny XX stoletija [History of Kazakh philosophy: From the first archaic representations of ancient to philosophical forms of the first half of the XX century]: Uchebnik dlja vuzov. – Алматы, Gylym, 2001. – 456 s. [in Russ]

18 Kasymzhanov A. Ruhani tamyrлар [Spiritual roots] // Kazak. Zhogary oku oryndary studentterine arналган oku kuraly. – Алматы. Bilim, 1994. – 176 b. [in Kaz]

19 Murtaza Sh. Prezidenttin sozi men isi [Words and deeds of the President] // El men Elbasy. – Алматы, Duniezhыzi kazaktarynyn

kauymdastygy, 2003. – 344 b. [in Kaz]

20 Auezov M. Adebiet tarihy [History of literature]. – Almaty, 1991. – 240 b. [in Kaz]

21 Gabitov T.H. Kazak madenietinin ruhani kenistigi [Spiritual space of Kazakh culture]. – Almaty, Raritet, 2013. – 400 b. [in Kaz]

22 Berdibaev R. «Edige batyr» zhyry turaly [About the song «Edige batyr»] // Alem: Al'manah. – Almaty, Zhazushy, 1991. – 278 b. [in Kaz]

23 «Kyz Zhibek» hakajasy (Kazan, 1899) [The story of «Kyz Zhibek» (October, 1899)] // «Kyz Zhibek» (liro-jepos). – Almaty, Kazak Universiteti, 2008. – 258 b. [in Kaz]

24 Tursunov E.D. Drevnetjurkskij fol'klor: Istoki i stanovlenie [Ancient Turkic folklore: Sources and formation]. – Almaty, Dajk – Press, 2001. – 167 s. [in Russ]

25 Ospanov S. Arytektanu negizderi: tanirlik pen zharatushtralyk ilimdi zertteudin gylym-praktikalыр maseleleri [Fundamentals of archeology: scientific and practical problems of the study of theology and creation]. – Almaty, Arys, 2009. – 424 b. [in Russ]

26 Kishibekov D, Kishibekov T. Kazak filosof halyk [Kazakh philosopher people] // Akikat. – 2009. – №8. – 46 b. [in Kaz]

27 Batyrlar zhyry. Babalar sözi: Zhyz tomdik [Song of heroes. Words of ancestors: One hundred volumes] // «Madeni Mura» memlekettik barðarlamasynyn kitaptar serijalary. – Astana, Foliant, 2007. – T. 45. – 464 b. [in Kaz]

28 Mashhur Zhosip Kopejuly. Tandamaly [Optional]. – Almaty: JeKO, 2018. – 440 b. [in Kaz]

АВТОР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Күлсия Мағражқызы Қоңырбаева

философия ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Кульсия Магражовна Конырбаева

кандидат философских наук, ведущий научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Kulsiya Konyrbaeva

Candidate of Philosophical Sciences, Leading Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MES RK, Almaty, Kazakhstan